

Jerzy Reichan

Niespodzianka dialektologiczna na południe od Myślenic

Będzie tu mowa o pewnym zjawisku z zakresu rozwoju samogłosek nosowych.

Z najdawniejszych badań dialektologicznych przeprowadzanych w południowo-zachodniej, podgórskiej części dialektu małopolskiego wynikało, że na tym obszarze gwarowym występują trzy podstawowe typy rozwoju samogłosek nosowych. Pierwszy z nich jest równy lub dość zbliżony do typu polszczyzny literackiej: barwa ustna samogłosek nosowych jest równa *e*, *o* lub nieco pochylona ku *y*, *u*, rezonans nosowy zaś utrzymuje się przed szczelinowymi, podczas gdy przed zwartymi następuje rozszczepienie nosowości na samogłoskę ustną i spółgłoskę nosową. Jako przykłady można podać: *zemby*, *zomp*, *gęś*, *gęska* ew. *zēmby*, *zōmp*, *gęś*, *gęska*. O typie tym pisze K. Nitsch, że jest to „... wymowa dialektów górskich, od Żywieckiego przez Orawę i Podhale na Spisz, którą późniejsi (w. XV, XVI) osadnicy przynieśli tam nie z pasa podgórskiego, ale wprost z południowej Małopolski nizinnej (z Krakowskiego)”¹. Drugi z typów samogłosek nosowych charakteryzuje się tym, że przednia samogłoska nosowa jest równa lub zbliżona do *a* (tj. *a* nosowego), druga – do *o* (tj. *o* nosowego). Cechą charakterystyczną tego typu jest utrzymanie się nosowości samogłosek tak przed spółgłoskami zwartymi, jak i przed szczelinowymi. Podajmy jako przykłady: *zaby*, *zop*, *gąś*, *gąska* (ew. z drobną modyfikacją: *zāby*, *zōp*, *gāś*, *gōska*). Typ ten panuje w niektórych gwarach terytorialnego pasa, ciągnącego się „od małopolsko-śląskiego pogranicza pod Pszczyną przez Chrzanów, Wadowice, Limanową po Sącz”². Trzeci typ tym się różni od drugiego, że przeprowadza zmianę przedniej samogłoski *a* na *o*, na skutek czego zanika opozycja pomiędzy przednią i tylną samogłoską nosową i powstaje tzw. gwara jednonosówkowa, np.

¹ K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV, Wrocław–Kraków 1958, s. 102.

² Tamże, s. 101.

zɔby, zɔp, gɔś, gɔska (ew. z drobną modyfikacją: *zɔ̃by, zɔ̃p, gɔ̃ś, gɔ̃ska*). W typie tym nosowość często zanika, co prowadzi do wymowy: *zoby, zóp, gós, góska*. Ten typ występuje w niektórych okolicach pasa podgórskiego, sięgającego od Pszczyny i Chrzanowa po Nowy Sącz. Zjawisko to opisałem i wyznaczyłem jego izofonę w osobnej rozprawie³.

W czasie badań terenowych, przeprowadzanych w latach 1954–1960, mających na celu zbadanie gwar jednosówkowych i wykreślenie ich granicy, napotkałem na pograniczach terenów jednosówkowych w niektórych wsiach położonych na południe od Myślenic typ rozwoju samogłosek nosowych, który nie pokrywał się z żadnym z wymienionych wyżej typów. Rozwój ten przypomina dobrze to, co znamy z gwar kieleckich, a więc zanik nosowości przedniej samogłoski nosowej *ɛ*, prowadzący do *e* i tylnej *ɔ*, prowadzący do *o*, np. *zeby, zop, geś, goska* (ew. *zēby* czy *zyby, zōp* czy *zup, geś* czy *gyś, gōska* czy *guska*). Jest to zatem typ, w którym utrzymują się odrębne barwy ustne kontynuantów *ɛ* i *ɔ* przy całkowitym zaniku nosowości. Zaskoczenie było duże. W kilku wsiach wyglądało to na wyjątkową nieregularność, ponieważ formy tego typu (tj. *zeby, zop*) zapisywałem obocznie do podstawowych *zɔby, zɔp* czy *zoby, zop*⁴. Natrafiłem jednak na wieś Skomielną Czarną, w której z dość dużą regularnością u kilku osób notowałem typ: *zeby, zop, geś, goska*.

Również M. Kucala w *Porównawczym słowniku trzech wsi małopolskich* pisze we Wstępie, że w gwarze Więciórki, gdzie panuje wymowa typu *zēby zop*, „trafia się zupełna nawet zatrać nosowości i to przed zwartymi: *tēdy* ‘tędy’”⁵. Bardzo jest interesujące, że przy tej zatracie nosowości dochodzi też do zmiany barwy ustnej: *tēdy* przechodzi w *tedy*, nie zaś w spodziewane **tēdy*!

Przechodzę teraz do podania materiału:

1. W Tenczynie (na południe od Myślenic), w którym zasadniczo stwierdziłem istnienie typu jednosówkowego (tzn. mającego wspólny kontynuant obu samogłosek nosowych), np. *upšoże śe* ‘uprzedzie się’, *spšógomy* ‘sprzegamy’, *pšondyo śe* ‘przędło się’, notowałem też *geba, do rekí* ‘do ręki’, *śfecony* ‘święcony’; oczywiście – podobnie jak wszędzie – wystąpił tu też obocznie typ zbliżony do literackiego: *gyymbé* ‘głębie’, *kšenza, vencyj*.

2. W sąsiednim Krzeczowie, gdzie zasadniczo panuje typ zbliżony do literackiego, np. *gouembé, kšenza, gémba* (a tylko w wygłosie: *jo pudo* ‘ja pójdę’), notowałem też: *myka* ‘męka /Chrystusa’, *ýkse* ‘większe’.

3. W oddalonej o kilka kilometrów Tokarni, gdzie również stwierdzałem typ zbliżony do literackiego, np. *celenta, gouembé* (a tylko w wygłosie: *jo vezno* ‘ja wemę’), notowałem też: *śe pšeże* ‘się przedzie’, *zebak* ‘zębach’.

³ Tamże, s.102 i J. Reichan, *Małopolskie gwary jednosówkowe*, część I i II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.

⁴ J. Reichan, *Małopolskie gwary jednosówkowe*, część I i II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, głównie s. 72–73 i mapa 1.

⁵ M. Kucala, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957, s. 18.

4. Najobfitszy jednak i prawie jednorodny materiał zebrałem u kilku osób w leżącej parę kilometrów na zachód od Tokarni wsi Skomielna Czarna. Tam, obok trafiającego się wszędzie typu literackiego, np. *tempy* ‘tepy’, *seŋki* ‘seki’, *goŋembe*, zapisałem, co następuje: a) realizacja *e*: *ceści* ‘części’, *na gebe*, *gesty* ‘gęsty’, *jaŋneta*, *jezik*, *jašceby* ‘jastrzębie’, *mešecy* ‘miesiące’, *prošeta*, *pšedl’i*, *seki*, *šf eta*; b) realizacja *é*: *ceš* ‘część’, *ceške* ‘ciężkie’, *deby*, *geba*, *gesty*, *geš*, *kurceta*, *peč*, *vécyj*; c) realizacja *y*: *čelyta*, *čyške* ‘ciężkie’, *goŋybe*, *fyč* ‘pieć’, *pyš* ‘pieść’, *pyta* ‘pięta’, *pyo šfytak* ‘po świętach’, *čyše še* ‘trzęsie się’, *vyže* ‘węże’, *zmycyony* ‘zmęczony’.

Niniejsze spostrzeżenia podeprę teraz obserwacjami M. Kucali, który ze Skomielnej Czarnej przytacza zapisy: „*na dybie* ‘na dębie’, *gyši* ‘gęsi’, *kryčić* ‘kręcić’, *kypa* ‘kępa’”⁶. Znajomość tych faktów pozwoliła mu trafnie wyjaśnić genezę nazwy przysiółka *Zarybek* w Skomielnej Czarnej. Zdaniem autora jest to lokalna realizacja fonetyczna nazwy *Zarębek*, która na Podkarpaciu funkcjonuje jako określenie dawnej miary pola⁷.

Przytoczone wyżej materiały moje i M. Kucali wskazują zatem, że na południe od Myślenic, w okolicach Skomielnej Czarnej, na styku obszarów mających szeroką, synchroniczną wymowę samogłosek nosowych typu *ząby*, *zop* (ew. *zoby*, *zop*) i podchodzącego tu od południa obszaru, mającego wąską asynchroniczną wymowę samogłosek nosowych typu *zemby*, *zomp* (lub *zémby zómp*), jaka jest charakterystyczna dla Podhala, powstał typ *zeby*, *zop* (lub *zéby*, *zóp*). Nastąpiło tu zatem to, co – zdaniem K. Nitscha – widzimy w Małopolsce północnej, gdzie zetknął się typ małopolski, charakteryzujący się szeroką i synchroniczną wymową samogłosek nosowych z typem wielkopolskim, odznaczającym się wymową wąską i asynchroniczną. Gwary mówiące *ząby*, *zop* przejmując lepszą (w mniemaniu ich nosicieli) wymowę *zemby*, *zomp* przyswoiły sobie wartość ustną, zatracając jednak spółgłoskę nosową, stąd *zeby*, *zob*⁸.

Wyjaśnienie K. Nitscha wydaje się bardziej przekonujące niż fonetyczne (artykulatoryjne) wyjaśnienie K. Dejny w *Dialektach polskich*⁹. Wskazują na to fakty z Podkarpacia, gdzie aktualnie istnieje bardzo wiele punktów styczności geograficznej pomiędzy typem *zemby*, *zomp* i typami *ząby*, *zop* oraz *zoby*, *zop*. Często się zdarza, że te same osoby używają przemiennie form *ząby*, *zop* (czy *zoby*, *zop*), bądź uważanych za lepsze form *zemby*, *zomp*. W tej sytuacji przejmują przede wszystkim wartość ustną *e*, istniejącą w formie *zemby*, którą uważają za lepszą. Jest to łatwiejsze niż przejście formy *zemby*, ponieważ grupa *-mb-* jest tym gwarom obca.

O tym, że tendencja opisana w niniejszym artykule jest żywa świadczą dane z mapy nr 102 w I tomie *Atlasu gwar polskich* K. Dejny, wskazujące na występowanie typu *zyby* ‘zęby’, *čelyta* ‘cielęta’ w dość licznych punktach Podkarpacia¹⁰.

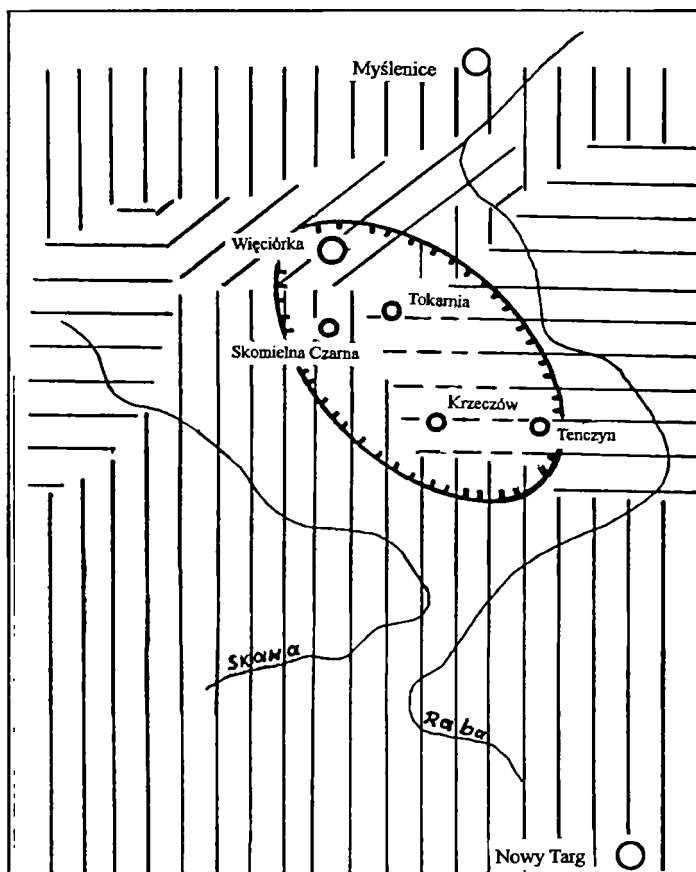
⁶ M. Kucala, *Parę zagadek toponomastycznych*, *Język Polski* t. LXXIV 1994, s. 187.

⁷ Tamże.

⁸ K. Nitsch, dz. cyt., s. 102 oraz K. Nitsch, *Z historii narzecza małopolskiego*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV, Wrocław–Kraków 1958, s. 255–268, szczególnie zaś s. 256–261.

⁹ K. Dejna, *Dialekty polskie*, wyd. II, Wrocław 1993, s. 258–259.

¹⁰ K. Dejna, *Atlas gwar polskich*. Tom I. *Małopolska*, Warszawa 1998, mapa 102.

Mapa 1. Kontynuanty samogłosek nosowych na południe od Myślenic

-
typ *zemby zomp* (zymby, zump)
-
typ *zemby zomp*, ale w wygłosie niekiedy $-o \leq -\epsilon$ (np. *vezno* 'wezmę', *pudo* 'pójdę')
-
typ *zoby zop* (zoby, zop)
-
typ *zqby zqp*
-
obocznie występujący typ *zeby (zėby zyby) zop (zóp zup)*

A dialectal surprise to the south of Myślenice

Abstract

The article focused on the tendency to denasalise nasal vowels of Kielce type, such as *zęby*>*zeby*, *zop*>*zop*, recognised in some dialects of the Podkarpacie region to the south of Myślenice several decades ago. This tendency was confirmed by the most recent dialectal field studies.

